

A KÖZÉP-EURÓPAI MIGRÁCIÓ KERETEI ÉS KUTATÁSI TÉZISEI

TÓTH JÓZSEF⁸⁸

CONFINES OF MIGRATION IN CENTRAL EUROPE AND THESES OF RESEARCH

Abstract: Central Europe has always been in the centre of different movements in Europe's history. Along with the decrease in macro-level mobility, Central Europe has got into the intersection of different regional structural lines, and became the buffer field of power ambitions developing along with these lines. One can experience – even in modern ages – that this region is the field of migrations with different purposes and intentions. The author (as the leader of a populous doctoral school) summarizes as a thesis, which topics could be, and should be explored.

BEVEZETÉSKÉNT: A TÉZISEKRŐL

Bármely irányból közelítünk, a kutató is ember. Miután az, öregszik is. Ha élete során a kutatók azon alcsoportjába tartozott, amelynek tagjai sohasem szenvednek ötletihányban, egyszer csak szembe kell néznie azzal a biológiai determinációval alátámasztott ténynek, hogy több kutatási elképzelése, tippje van, mint amennyinek a megvalósításához (valószínűleg) elégséges ideje adatik. Ilyenkor jön el az ideje annak, hogy legalább a felvetéseit, hasznosnak vélt kutatási irányait és hipotéziseit elmondja, publikálja – azzal a nem is titkolt várakozással, hogy hátha valaki ízlése szerint valónak találja, kutatni kezdi, kiteljesíti, továbbfejleszti az érintett témát.

Legkevésbé a büszkeség munkál bennem, amikor bevallom, hogy ebben a korban vagyok. Annyiban kedvezőbb a helyzetem az átlagosnál, hogy a legnépesebb és tematikailag a legnyitottabb doktoriskolát vezetem Magyarországon a geográfia sokoldalú tudományterületén az ország (a Kárpát-medence) minden részéből származó és számos külföldi (Amerikától Mongóliáig) hallgatóval. Az ő – kollégáimmal együttesen megvalósított – szakmai irányításuk bőven nyújt alkalmat elképzeléseim továbbadására és megvalósíttatására – amellet, hogy a folyamat során magam is számos új ötletet kapok.

Az alábbiakban egy európai térszerkezeti kép rövid keretként való felvázolása és Közép-Európa ebben való elhelyezése után a térség migrációs folyamataiból emelem ki – tézisszerű rövideggel – azokat, amelyeket nem vélem sokoldalúan, kielégítően „megkutatottnak”, vagy amelyekre – utalva a kutatók egyik alapvető motívumára – egyszerűen kíváncsi vagyok.

⁸⁸ Pécsi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola. 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. E-mail: tothj@gamma.ttk.pte.hu

EURÓPA TÉRSZERKEZETÉRŐL

A térszerkezet az a társadalmi-gazdasági-infrastrukturális fejlettséggel kitűnő tartós térbeli váz, melyre a kontinentális területi konfiguráció épül, amellyel a többi térség intenzív kölcsönhatásban működik. Európában a fejlődés gócterülete az újkori változás (a Mediterránumból az Atlantikumba való áthelyeződése) a La Manche-csatorna térségének ebből a szempontból egyre táguló centrumterülete. Innen indulnak ki a legfőbb térszerkezeti vonalak, a rövidebb brit, skandináv, ibériai irányok mellett a kelet-európai, a közel-keleti. A II. világháború után fokozatosan kialakuló új innovatív fejlettségi gócok (Katalónia, Dél-Franciaország, Padánia) által meghatározottan kialakult egy új, a legmodernebb technikákat hordozó térszerkezeti vonal – Ukrajna, Oroszországba mutató iránnyal. E kettő természetesen több térszerkezeti vonallal összekötött (1. ábra).

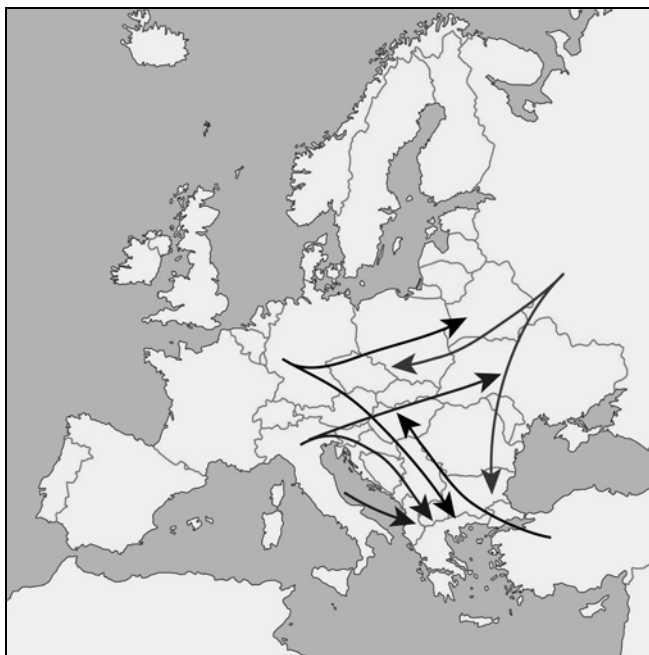

1. ábra Európa főbb térszerkezeti vonalai
Figure 1 Main structural lines in Europe

Érdekes következtetésekre juthatunk, ha a kontinens fő térszerkezeti vonalait (irányait) összevetjük azokkal a történelmünk során meg-megújult kontinentális hatalmi törekvésekkel, melyek Nyugat-Európából (Franciaországból, Németországból, az Osztrák-Magyar Monarchiából, újabban Itáliából), valamint Kelet-Európából (Oroszországból, Szovjetunióból, illetve ismét Oroszországból), továbbá Anatóliából (Törökországból) indultak, illetve indulnak ki. Tárgyunk szempontjából az első jellegzetesség az, hogy évszázadok alatt a fő irányok alig változtak,

legfeljebb a hatalmi viszonyok módosulásával az érvényesítés lehetősége volt eltérő. Az állandóság a térszerkezeti vonalak stabilitásával mutat hasonlóságot.

A másik szembeötlő sajátosság már közelebb visz bennünket tárgyunkhoz: mind a térszerkezeti vonalak, mind pedig a kontinentális törekvések irányát jelző nyilak Közép-Európában metszik egymást. A történelem során ebből – enyhén szólva – nem sok előnyünk volt, de az Európai Unióban, normális fejlődési utat feltételezve és remélve, az irányok mentén lebonyolódó mozgások hasznából stratégiai jelentőségű részesedést várunk (2. ábra).

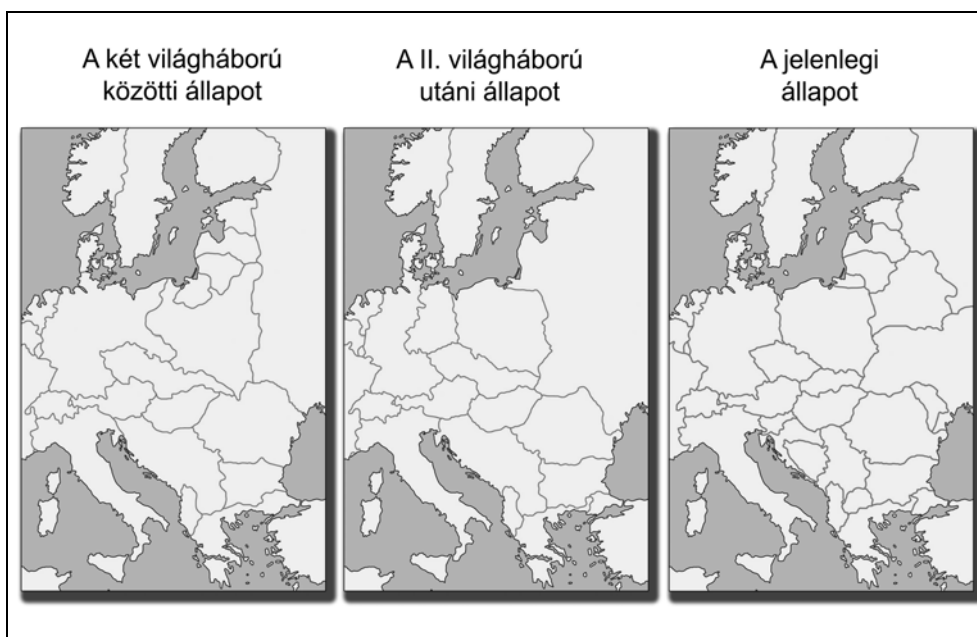

2. ábra Kontinentális törekvések
Figure 2 Continental intentions

KÖZÉP-EURÓPA NÉHÁNY MAI SAJÁTOSÁGA

Eltekintve most attól a részleteiben igen érdekes kérdéskörtől, hogy létezik-e egyáltalán Közép-Európa, és ha igen, mikortól, meddig, mindig-e, a kontinentális makrorégió létét valamilyen határok között faktumnak véve, azt kell megállapítanunk, hogy a bi-pólusos világ (amikor politikai-földrajzi értelemben csak Nyugat- és Kelet-Európa volt) megszűnése óta Közép-Európa fogalma a fikciók köréből egyre inkább a realitások világába kerül. Az új helyzetnek megfelelően újból körvonalazódnak azok a közös sajátosságok, melyek a térség egészére jellemzőek, és nyilvánvalóvá lesznek azok az érdekek is, melyek a kontinentális makrorégió immanens struktúrájából erednek.

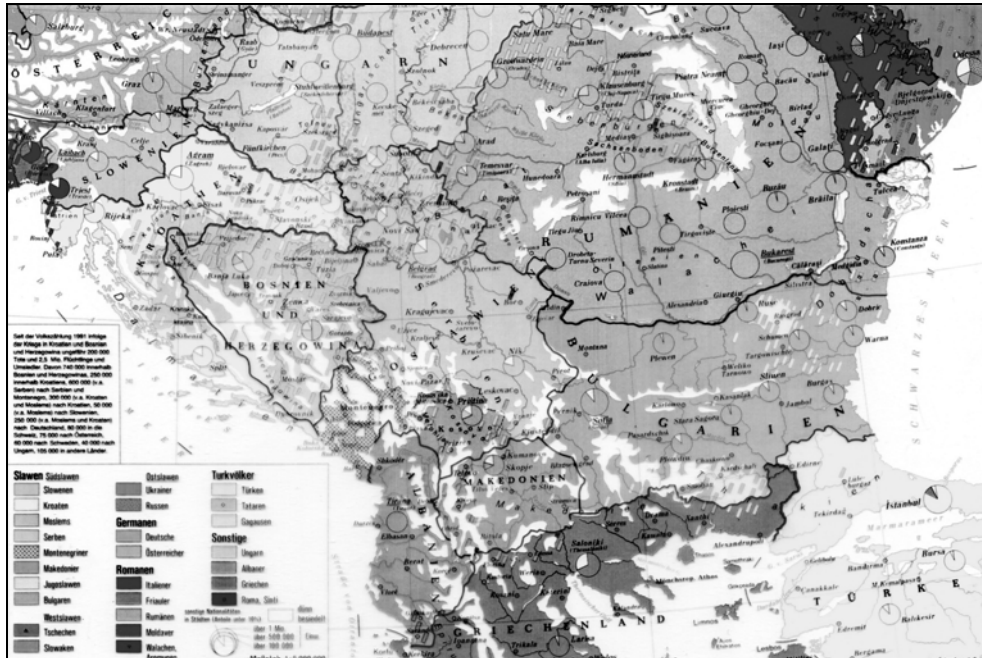
Közép-Európa ma Nyugat-Európa, illetve az Európai Unió frontier-területe. Olyan térség tehát, amelybe behatol, amelyet átformál, integrál, így a frontier-jelleget tovább tolja keletre. Közép-Európa államhatárai, éppen a térség ütközőzóna jellege következtében, nagyon sokszor változtak a történelem során, sőt a legutóbbi világ-átrendeződéskor is módosultak (3. ábra). A Közép-Európát megjelenítő állami képződmény, az Osztrák-Magyar Monarchia megszüntetése szempontjából és gátolja a mozgást is.

3. ábra Politikai-földrajzi változások Közép-Európában
 Figure 3 Political-geographical changes in Central-Europe

Közép-Európa etnikai összetétele mindig is vegyes volt és napjainkban is – bár az „egyszerűsítés” érdekében számos kényszerű és tömeges mozgásra került sor – rendkívül bonyolult. Az etnikai tagolódásnak ráadásul – a történelmi múltban bekövetkezett események és sérelmek hatására – az itt élők az Európa más részein lakókhöz képest jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítanak. Különösen a Kárpát-medence és a Balkán etnikai összetétele bonyolult (4. ábra).

Hasonlóan összetett képet kapunk a vallások szerinti tagolódás vizsgálata nyomán. Ennek lényege szintén az átmenetiség: a részletekről és a különböző, e tekintetben is meglévő keveredésekről most nem beszélve, az állapítható meg, hogy Közép-Európában találkoznak a római katolikus, a protestáns, az ortodox katolikus és a muszlim vallású, illetve vallási túlsúlyú népek települési térségei. Abból a történelmileg is igazolt tételből kiindulva, hogy a vallás az egész kultúrát átítatja, a vallási tekintetben sokszínű Közép-Európa a tág értelemben vett kultúra egésze szerint is heterogén.

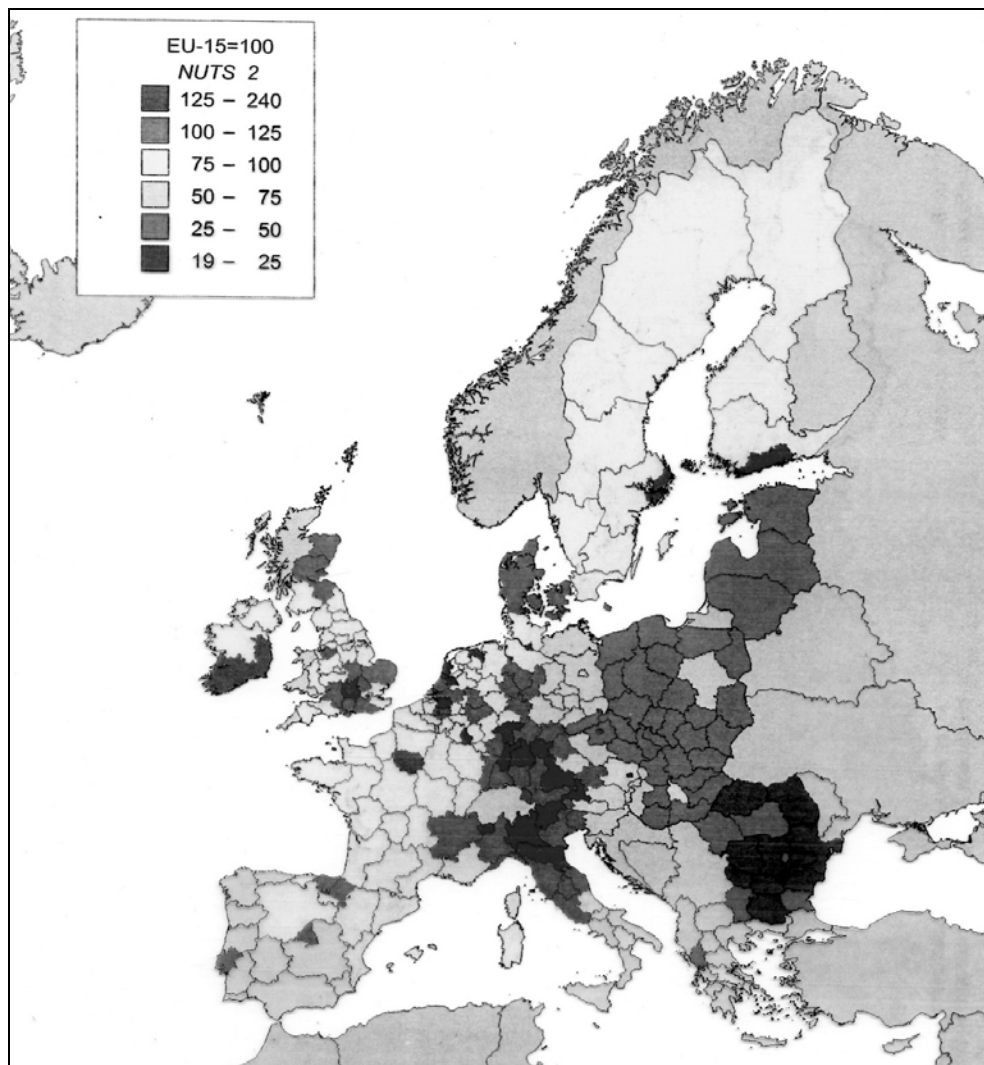
4. ábra DK-Európa nemzetiségei
 Figure 4 Nationalities of South-East-Europe

Az évszázadok során létrejött fejlettségi differenciára ráakódott a II. világháború utáni politikai- realitások gazdasági következménye: miután Közép-Európa nagyobbik része a vasfüggönyön túlra, attól keletre került, az integrálódó és gazdagodó Nyugat-Európához – benne Nyugat-Közép-Európához – képest szegény maradt. Ez a különbség szignifikáns, és annak ellenére kiemelendő itt, hogy Kelet-Európához képest a helyzetünk – gazdasági téren is – akár irigylésre méltó is lehet. Közép-Európa tehát két fejlettségi, jövedelmi, gazdasági életszínvonal-beli lépcső által határolt. E két lépcső mindegyike 25-50%-os differenciát jelent és lényeges mozgást indukálhat (5. ábra).

A MIGRÁCIÓ ÉS KUTATÁSI LEHETŐSÉGEI

A migráció, hacsak nem kényszerű, olyan folyamat, melynek feltételeit az itt most nem részletezhető mobilitás adja meg, és amelyben az emberek, a normális emberek tömegesen a nekik rosszról a nekik jó felé mozdulnak el. (E mozgás közben csodálkozva ráköszönnek a szemben haladókra, a misszionáriusokra, vagy rosszul informáltakra). Közép-Európában az akaratlagos migráció mellett a történelem során tág tere nyílt – sajnos – a kényszerű vándorlásoknak, áttelepítéseknek, kitelepítéseknek, „lakosságcsereknél”, vallási vagy etnikai üldöztetéseknek, meneküléseknek stb. tekintve a kontinentális makrorégió egységét, más oldalról az álla-

mi széttagoltságot, a migráció minden formájának kutatása szükségképpen nemzetközi kell legyen – szemben az államot és annak szuverenitását fetisizáló időszak vizsgálatával.

5. ábra Az egy lakosra jutó GDP az EU tagországaiban és a közép-európai tagjelölt országokban, 2000

Figure 5 GDP per capita in EU member countries and in pledge countries, 2001

A migráció lényegéből következően a vándorlások kutatására három aspektus feltárására épülhet. Az egyik az „A”-térkép komplex területi-strukturális, az idő tényezőt sem figyelmen kívül hagyó elemzése, melynek révén világos lesz az elvándorlás ok-rendszere. A „B”-térkép hasonló szempontok és szemlélet alapján történő analízise viszont arra ad választ, hogy mi az odavándorlás ok-rendszere. Vé-

gül az „A” és „B” térség között mozgó népességcsoport sokoldalú vizsgálata (demográfiai, szociológiai, etnikai, vallási összetétel stb.) egészíti ki a migráció kutatását. Mindvégig figyelembe kell azonban vennünk, hogy bár három aspektuson keresztül, de egységes folyamatot törekszünk feltárni.

Korántsem teljes, és nem is azonos súlyú problémákat tartalmazó listát adva, a következő, legfeljebb néhány mondatban kommentált kutatási témákat vélem fontosnak Közép-Európában:

a.) Az Oszmán-Birodalom előretörése

- nincs egységes képünk az általa kiváltott kényszermigrációról;
- a kontinentális makrorégióon belüli differenciák bizonytalanok;
- migrációs hatás a törökök által el nem foglalt területekre;
- az iszlám megjelenése (megmaradása, eltűnése);

b.) A Habsburgok, az Osztrák-Magyar Monarchia szerepe

- mozgások a soknemzetiségű birodalmon belül (hivatalnokok, katonaság, gyógyturizmus, munkavállalás);
- szervezett időszakos mozgások (kubikusok, aratóbandák);
- infrastruktúra-fejlesztésekhez (katonai védvonalak, vasutak, utak) kötődő mozgások;
- a fővárosok népességnövekedésének forrásai;

c.) A Drang nach Osten

- a Német Lovagrend területileg differenciált szerepe,
- a törökök kiűzése utáni betelepítéseknek a kontinentális makrorégió egészére vonatkozó, egységes szemléletű feldolgozása,
- németek a makrorégió három országában (Polonia, Kárpátia, Balkán)
- összehasonlító elemzés,
- a németiség szerepe a befogadó társadalmakban,
- a mesterlegények vándorlása,
- egyetemlátogatások Európa fejlettebb részében,

d.) A kivándorlás

- aránya a makrorégió népei között,
- regionális differenciák,
- annak cáfolata, hogy egyes népek kiűztek másokat Amerikába,
- következmények, hasznok, károk – összességben és regionális differenciáltságban,

e.) Az I. világháborút követő népességmozgások

- Közép-Európa egésze,
- a három ország szerint és regionálisan.
- etnikai összetétel-változások,
- az elszakított részek problémája (Németország, Magyarország),
- Lengyelország „megteremtésének” migrációs velejárója,

- Jugoszlávia és a belső migráció,
- f.) *A II. világháború utáni áttelepítések, kényszermozgások*
- Lengyelország nyugatra „tolása”,
 - a németiség kitelepítése, következmények,
 - a háború alatti népességmozgások (a németiség, az ország gyarapítás, menekülések),
 - a holokauszt tényleges vizsgálata regionális, városi tanulmányok, a hatások felmérése,
 - a farizeus lakosságcserek,
 - a csángók migrációja,
 - a malenkij robot vizsgálata,
 - 1956 a népesség migrációjában,
- g.) *A vendégmunkás-rendszer hatása*
- a törökök (hatás, területi differenciáltság),
 - a jugoszlávok (hatás, területi különbségek),
 - a nyugati következmények,
 - a rendszerváltozás hatása, legális és illegális formák,
- h.) *A romániai németek „kiárusítása”*
- honnan, mennyi, hová, mennyi,
 - következmények Romániában,
 - következmények Németországban,
- i.) *Az oroszok kivonulása, a Szovjetunió Közép-európai pozícióinak feladása*
- honnan, hová, mennyi,
 - következmények itt és ott,
- j.) *Az urbanizáció eredményezte népességmozgások*
- a kontinentális makrorégió sajátosságainak összevetése más európai nagytérségekéivel,
 - a három ország szerinti áttekintés,
 - regionális sajátosságok, fázisok,
 - agglomerálódás,
- k.) *A rurális térben zajló népességmozgások*
- az elvándorlás differenciált következményei,
 - nagyüzemi és kisüzemi agrártér a migrációban,
 - a rurális terek differenciálódása és a migráció,
- l.) *A modern Törökország európai orientációja*
- a törökök (újbóli) megjelenése Európában (vendégmunkások),
 - a törökök Nyugat-Európában,
 - a törökök tranzit-mozgásai Közép-Európában,
 - Törökország komplex népességföldrajzi feldolgozása,

- Törökország belső és külső migrációja,
- Törökország EU-tagságának migrációs következményei,

m.) Közép-Európa mint tranzit-térség

- a szomszédos országok menekültjei és „menekültjei”,
- más földrészek Nyugat-Európába tartó migránsai,

n.) Kínaiak Közép-Európában

- gyakorlatilag semmi pontosat nem tudunk, bármilyen vizsgálat hasznos lehet,
- az adatbázis megteremtésének lehetőségei.

KONKLÚZIÓK: MIRE JÓK A VIZSGÁLATOK?

Elsősorban azért szorgalmazom az államhatáron túllépő kutatásokat, mert egyrészt a kutatás *ab ovo* nemzetközi, másrészt pedig ebben is le vagyunk maradva Nyugat-Európaéhoz képest. Az Európai Unió tagjaként tényleges együttműködésre vagyunk ítélve, az az alapvető érdekünk, de – nem ismerjük a szomszédainkat sem. Másrészt: ismereteink atomizáltak, nem egységes szemlélet alapján születtek, megújításra, nem kevésszer megalapozásra szorulnak.

Természetesen vannak és lesznek Közép-Európa egészére vonatkozó érdekeink, melyeket olyan léptékű vizsgálatok eredményeivel tudunk alátámasztani. Meggyőződésem azonban, hogy érdekeink zöme – az innovációs szempontból alapvető nyugati kapcsolatainkon túl – szomszédainkhoz köt bennünket. Magyarország esetében ez egyértelműen Kárpátia, a korábbi történelmi Magyarország és a kapcsolódó térségek. A továbbiakban – elhagyva most Polóniát és a Balkánt – a Kárpátia példáján mutatom be a kutatások, így a migrációs vizsgálatok fontosságát.

Az Európa keleti felében az 1980-as és 1990-es évek fordulóján bekövetkezett politikai fordulat új helyzetet teremtett a Kárpát-medencében is. Az azóta eltelt időben a széthullott Szovjetunió helyett Ukrajna van jelen a térségben. Szlovákia önállóvá válásával Magyarországon kívül létrejött egy másik olyan állam, amely teljes területével a Kárpát-medencében van, míg Csehország kiszorult onnan: Jugoszlávia szétesésével délen immár három, egymással nem mindig szívélyes viszonyban álló állam határolja Magyarországot. Mindegyik érintett állam politikai rendszere változott. Befolyásolta a Kárpát-medencei viszonyokat a vasfüggöny megszűnése és az a tény is, hogy Ausztria, később Szlovénia, Szlovákia és Magyarország a közelmúltban az egyesült Európa tagjává lett, vagyis az EU megjelent a Kárpát-medencében. Románia és Horvátország a közeljövőben ugyancsak az EU tagja lesz.

A politikai rendszerváltozás egészében véve kedvezőbb helyzetet teremtett a Kárpát-medencei regionális együttműködés számára is, bár kezdetben lényegesen többet reméltünk ezen a területen is. Arról van szó, hogy időközben felszínre kerültek gyengeségeink, korábbi ellentéteink, félelmeink és gyanakvásaink, de nyilvánvalóvá lettek bizonyos ígéretek reális értékei is. Egy biztos: mára mindenki előtt

nyilvánvaló, hogy egyrészt az össz-európai modellnek nincs reális alternatívája, másrészt a csatlakozás rendkívül gyötrelmes és eléggé hosszú folyamat, így minden, ami segíti és lerövidíti a csatlakozást, valamennyi érdekelt számára fontos. Ezért értékelődött fel Kelet-Közép-Európában, így a Kárpát-medencében is a regionális együttműködés problémaköre.

Magyarország, mint a Kárpát-medence központi fekvésű és nyitott gazdaságú országa a lehetőséges együttműködési szintek mindegyikén érdekelt, ideértve az államhatárokkal átvágott, centrum-vonzáskörzet relációkon alapuló kistérségi együttműködést éppúgy, mint a nemzetközi regionális kooperációt vagy akár a térség államainak a Kárpát-medencén túlnyúló jelentőségű összehangolt fejlesztését is.

Az államhatárokon való átvonások kölcsönösök és lényegében kiegyenlítik egymást. Ez utóbbi hangsúlyozása azért szükséges, mert nyugtathatja azokat az agályoskodókat, akik e kapcsolatok revitalizációjától a *status quo*-t féltik. A centrum-vonzáskörzet relációk államhatárookra való tekintet nélküli dinamizálása számos kistérségi probléma (ellátatlanság, munkanélküliség, közlekedési gondok) megoldásában jelentené a könnyebb és társadalmilag olcsóbb utat. A jó szándék, a bizalom, a kölcsönös előnyökre való törekvés elegendő, a többit elvégeznék a reális térfolyamatok.

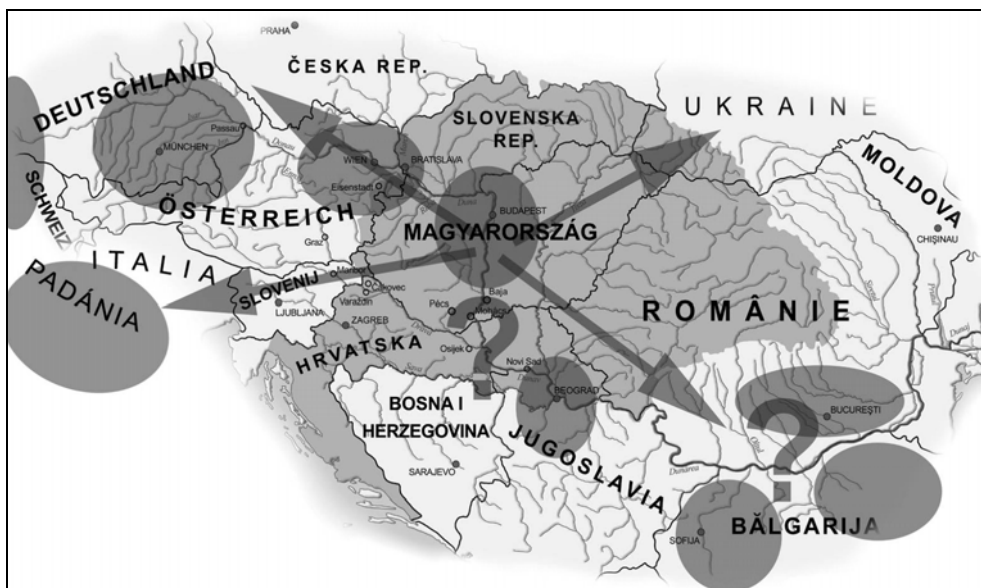
A nagyobb léptékű, regionális jellegű kooperáció tekintetében (akár a négy égtájjal is jelölhetően) négy fő, stratégiai fontosságú irány vehető számításba, melyeken belül két-három, egymást esetleg átfedő térség mutatható ki. Ezek érintik a Kárpát-medence valamennyi államát, és számos specifikummal rendelkeznek. Sorra vételük a központi fekvésű Magyarország példáján a leginkább kézenfekvő (6. ábra).

A legfontosabb stratégiai kapcsolódási irány a nyugati, két nemzetközi regionális kapcsolatrendszeren keresztül funkcionál. Ebből az első a bécsi az egész medence legfontosabb innovációs kapuja, sőt közvetett hatását a Kárpát-medencén túli térségekben is érezteti. A nyugati stratégiai kapcsolódási irány másik nemzetközi regionális kapcsolatrendszere az osztrák–magyar–szlovén–horvát négyes-határ térsége, amely ma még kevésbé frekventált, de a jövőben gyorsan növekvő jelentőségű lesz.

Az északi stratégiai kapcsolódási irány legfontosabb regionális kapcsolatrendszere – Pozsony révén – közös a bécsivel. Második a magyar főváros átvonása a közép-szlovákiai térségre, míg a harmadik a Miskolc és Kassa központokkal jellemezhető térség.

A keleti stratégiai kapcsolódási irány legfontosabb regionális kapcsolatrendszere a szlovák–ukrán–román–magyar határvidék, a Záhony–Csap–Ágcsernyő csomópont. Ez a térség a Kárpátok-Eurorégió – papíron már létező – területe, várhatóan nagy jövőjű együttműködési tér. Kelet másik nemzetközi regionális kapcsolatrendszere a magyar-román határ mentén, az Alföld térségében van formálódóban.

A déli stratégiai kapcsolódási irány első nemzetközi regionális kapcsolatrendszere azonos az előbbivel, míg a második a magyar–román–szerb, a harmadik a magyar–horvát–szerb hármashatár menti területek kooperációját jelenti, igen jelentős balkáni kapcsolatrendszerrel.

6. ábra Regionális centrumterületek és régiókezdemények a Duna mentén a 21. század hajnalán

Figure 6 Core areas and region initiations along the Donau river at the dawn of the twenty first century

E nemzetközi regionális kapcsolatrendszerek regionális léptékű előnyeiken túl igen jótékony szerepet játszhatnak az érintkező kistérségek társadalmi-gazdasági potenciáljainak aktivizálásában, az ott élő népesség életkörülményeinek javulásában is. Az egyes államok egészét átfogó, kontinentális értelemben vett regionális együttműködések (CEFTA, visegrádiak) is igen jelentős fejlesztési energiát kölcsönözhetnek a határok menti regionális kooperációknak, ideértve a Kárpát-medencén belülieket is. A megvalósult együttműködési szintek kölcsönösen segítik egymást a kooperáció kiteljesedésében, a minél nagyobb mértékű bizalom megteremtésében.

Az utolsó ábrán megjelenített kereszt az európai térszerkezet áttekintésekor bemutatott keresztzöldéssel esik egybe. Ez az általunk András-keresztnek nevezett konfiguráció olyan előnyösen integrálja a Kárpát-medencét és benne Magyarországot az egyesülő Európába, hogy a jövőnk erre építve biztosítottnak látszik. Rajtunk áll minden.

IRODALOM

- Büttner, M. – Leitner, W.** (Hrsg.) 1993. Beziehungen zwischen Orient und Okzident. Brockmeyer, Bochum. p. 358.
- Fata, M.** (Hg.) 1997. Die Schwabische Türkei. Thorbecke, Sigmaringen. p. 290.
- Fejtő F.** 2002. A monarchiától a globalizációig. Alexandra, Pécs. p. 158.
- Fischer F.** 2005. A kétpólusú világ. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. p. 396.

- Frisnyák S.** (szerk.) 1996. A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyiregyháza. p. 388.
- Hajdú Z.** 2003. Az intézményes Balkán-kutatás kialakulásának és fejlődésének problémái Magyarországon 1948-ig, különös tekintettel a földrajzi kutatásokra. Balkán Füzetek 1. Pécs. p. 71.
- Huszár Z. – Vándor A. – Walterné Müller J.** (szerk.) 2003. 2000 év a Duna mentén. Pécs. p. 440.
- Kupa L.** (szerk.) 2005. Globalitás – lokalitás. Etnoregionális nézőpontok Közép-Európában. Pécs. p. 253.
- Kupa L. – Gyurok J.** (szerk.) 2004. Határmenti régiók és kisebbségek a 19-20. században. Pécs. p. 194.
- Lukács É. – Király M.** (szerk.) 2001. Migráció és Európai Unió. Budapest. p. 477.
- Pap N.** 2001. Törésvonalak Dél-Európában. Pécs. p. 183.
- Pap N. – Tóth J.** (szerk.) 2002. Európa politikai földrajza. Alexandra, Pécs. p. 271.
- Pál Á.** (szerk.) 2002. Héthatáron. Tanulmányok a határ menti település földrajzából. Szeged. p. 524.
- Pirisi G. – Reményi P.** (szerk.) 2004. Bosznia-Hercegovina a harmadik Balkán-háború után. Balkán Füzetek 2. Pécs. p. 84.
- Puskás J.** 1982. Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880-1940. (Közreadja: Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete) Akadémiai Kiadó, Budapest. 638 p.
- Süli-Zakar I.** (szerk.) 2003. Határok és határmentiség az átalakuló Közép-Európában. Debrecen. p. 387.
- Szónokyné Ancsin G.** (szerk.) 2002. Határok és az Európai Unió. Szeged. p. 490.
- Tarrósy, I. – Rosskogler, G.** (eds.) 2005. Regional Co-operation as Central-European Perspective. Pécs. p. 190.
- Tóth J.** 2004. Kell nekünk régió? In: **Hitseker M. – Szilágyi Zs.** (szerk.). Mindentudás Egyeteme, III. kötet. Kossuth Kiadó, Budapest. pp. 193-212.